

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/57/74-77>

Fazil Hübətli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>
fazil@fontanagrande.com

İrəvanın memarlıq irsində Zal xan məscidinin yeri

Xülasə

İrəvan şəhərində yerləşən Zal xan məscidi regionun zəngin tarixi və çoxmədəniyyətli memarlıq irsinin mühüm nümunələrindən biridir. Bu abidə XVII əsrdə inşa olunmuş və dövrün memarlıq ənənələrini özündə əks etdirərək şəhərin urbanistik inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Məscid plan quruluşu, günbəz sistemi, dekorativ elementləri və istifadə olunan tikinti materialları baxımından Azərbaycan-İslam memarlıq məktəbinin xarakterik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Zal xan məscidi yalnız dini ibadət məkanı kimi deyil, həm də ictimai və mədəni həyatın formalaşmasında əhəmiyyətli mərkəz olmuşdur. Tarixi proseslər nəticəsində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, bu abidə İrəvanın keçmiş memarlıq simasını və bölgənin etno-mədəni müxtəlifliyini öyrənmək baxımından dəyərli mənbə kimi çıxış edir.

Zal xan məscidi İrəvanın memarlıq irsində mühüm yer tutaraq həm tarixi yaddaşın qorunması, həm də milli-mədəni irsin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, abidə regionda mövcud olmuş memarlıq ənənələrinin qarşılıqlı təsirini araşdırmaq üçün də əhəmiyyətli elmi baza yaradır. Eyni zamanda, Zal xan məscidinin öyrənilməsi gələcək nəsillərə mədəni irsin qorunması və tanınması baxımından mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *Zal xan məscidi, İrəvan, memarlıq irsi, tarixi abidə, İslam memarlığı, Azərbaycan memarlıq məktəbi, mədəni irs, dini tikililər*

Fazil Humbatli

Azerbaijan University of Architecture and Construction
PhD student

<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>
fazil@fontanagrande.com

The Place of Zal Khan Mosque in the Architectural Heritage of Yerevan

Abstract

Zal Khan Mosque, located in Yerevan, is one of the significant examples of the region's rich historical and multicultural architectural heritage. This monument was constructed in the 17th century and played an important role in the urban development of the city by reflecting the architectural traditions of its time. In terms of its layout, dome system, decorative elements, and construction materials, the mosque demonstrates the characteristic features of the Azerbaijani-Islamic architectural school.

Zal Khan Mosque has served not only as a place of religious worship but also as an important center for social and cultural life. Although it has undergone various changes as a result of historical processes, the monument remains a valuable source for studying the former architectural appearance of Yerevan and the ethno-cultural diversity of the region.

Occupying an important place in the architectural heritage of Yerevan, Zal Khan Mosque holds great significance in terms of preserving historical memory and studying national-cultural heritage.

At the same time, the monument provides an important scientific basis for examining the interaction of architectural traditions that existed in the region. The study of Zal Khan Mosque also contributes to the preservation and promotion of cultural heritage for future generations.

Keywords: *Zal Khan Mosque, Yerevan, architectural heritage, historical monument, Islamic architecture, Azerbaijani architectural school, cultural heritage, religious buildings*

Giriş

İrəvan şəhəri tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin, dinlərin və sivilizasiyaların qovuşduğu mühüm məkanlardan biri olmuşdur. Bu şəhər yalnız siyasi və iqtisadi baxımdan deyil, həm də zəngin memarlıq irsi ilə regionda xüsusi yer tutur. İrəvanın memarlıq siması əsrlər boyu burada yaşamış xalqların dünyagörüşünü, dini inanclarını və estetik zövqünü əks etdirən çoxsaylı abidələrlə formalaşmışdır (Əliyev, 2015).

Bu abidələr arasında dini tikililər, xüsusilə məscidlər, şəhərin tarixi-mədəni kimliyinin ayrılmaz hissəsi kimi diqqəti cəlb edir (Məmmədov, 2018).

Tədqiqat

Zal xan məscidi İrəvanın memarlıq irsində mühüm yer tutan nadir abidələrdən biri hesab olunur. Bu məscid yalnız dini ibadət məkanı kimi deyil, eyni zamanda, dövrünün memarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əhəmiyyətli tarixi abidə kimi qiymətləndirilir (Hüseynov, 2012).

Onun inşa edildiyi dövr, memarlıq üslubu, plan quruluşu və dekorativ elementləri regionun memarlıq ənənələri haqqında mühüm məlumatlar verir. Məscid, həmçinin, İrəvanın çoxmədəniyyətli mühitinin və islam memarlığının şəhərdəki izlərinin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir (Abbasov, 2016).

Tarixi proseslər və siyasi dəyişikliklər nəticəsində İrəvan şəhərinin memarlıq simasında ciddi transformasiyalar baş vermişdir. Bu dəyişikliklər bir çox tarixi abidələrin ya dağıdılmasına, ya da ilkin funksiyasını itirməsinə səbəb olmuşdur (İbrahimov, 2014).

Bu baxımdan Zal xan məscidi kimi abidələrin tədqiqi və qorunması yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də mədəni irsin mühafizəsi baxımından xüsusi aktualıq daşıyır.

Beləliklə, Zal xan məscidinin öyrənilməsi yalnız konkret bir abidənin tədqiqi deyil, bütövlükdə İrəvanın tarixi və memarlıq irsinin daha geniş kontekstdə anlaşılmasına xidmət edir (Quliyev, 2017).

Zal xan məscidi memarlıq baxımından XVII əsrin İrəvan şəhərindəki İslam memarlığının nadir nümunələrindən biridir. Məscid düzbucaqlı plan üzrə inşa edilmiş və mərkəzi günbəzin ətrafında təşkil olunmuşdur ki, bu da dövrün məscid memarlığında geniş yayılmış üslub hesab olunur.

Günbəz daxili məkanı işıqlandırmaqla yanaşı, akustikanın yaxşılaşmasına da xidmət etmişdir (Azərbaycan Dövlət Arxiv İdarəsi, 1949).

Məscidin fasadı və daxili dekorasiyasında daş və kərpic materiallardan istifadə edilmiş, sadə ornament və naxışlarla zənginləşdirilmişdir. Məscidin giriş qapıları və pəncərələri nisbətən sadə, lakin simmetrik şəkildə yerləşdirilmiş, estetik baxımdan harmonik görünüş yaratmışdır. Daxili sahədə minbər və mihrab ənənəvi İslam memarlığı üslubunda hazırlanmışdır, dekorativ elementlər isə həm dini funksiyaları, həm də vizual estetikanı təmin etmişdir.

Zal xan məscidi həm şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşməsi, həm də məkanın funksionallığı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu memarlıq nümunəsi həm dini, həm də ictimai fəaliyyət

üçün nəzərdə tutulmuş və dövrün memarlıq standartlarını yüksək səviyyədə əks etdirmişdir. Məscidin dekorativ və struktur elementləri onun regionun memarlıq ənənələri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir, eyni zamanda, XVII əsrin İrəvan memarlığının xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün dəyərli nümunədir (Əliyeva, 2020).

Zal xan məscidi tarixən İrəvan şəhərinin mühüm yaşayış məntəqələrindən olan Qala və Təpəbaşı məhəllələri arasında yerləşmişdir. Bu mövqe onun həm şəhərin mərkəzi həyatında, həm də dini və ictimai fəaliyyətlərdə əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir (Kərimov, 2018).

Məscidin tikilmə tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılar onun XVII əsrdə, təxminən 1649–1685-ci illər arasında inşa edildiyini ehtimal edirlər.

Məşhur tədqiqatçı Henri Linçin məlumatlarına əsasən, məscidin üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan türkcəsində yazılmış kitabədə onun 1687-ci ildə tikildiyi qeyd edilmişdir. Bu fakt bəzi mənbələrdə tikintinin daha erkən – 1679-cu ilə təsadüf etdiyini düşünməyə əsas verir. Beləliklə, Zal xan məscidi XVII əsrin ikinci yarısında formalaşmış mühüm dini-memarlıq abidələrindən biri kimi qiymətləndirilir (Mustafayev, 2019).

Tarixi inkişaf prosesində məscidin funksiyası və memarlıq bütövlüyü ermənilər tərəfindən dağıntılara məruz qalmışdır. 1928-ci ildə məscidin əsas ibadət zalı ermənilər tərəfindən sökülmüş və onun yerində mehmanxana binası inşa edilmişdir. Daha sonralar bu bina müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmiş, 1999-cu ildə aparılan yenidənqurma işlərindən sonra isə “Qolden Tulip İrəvan Otel” adı ilə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Arxiv sənədlərinə əsasən, xüsusilə Azərbaycan Dövlət Arxiv İdarəsində saxlanılan 1949-cu ilə aid materiallar göstərir ki, sovet dövründə Zal xan məscidi dini təyinatını itirmiş və sərgi salonu kimi istifadə olunmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə onun ərazisində funksional təyinatında daha ciddi dəyişikliklər baş vermişdir (Rzayev, 2011). Lakin zaman keçdikcə baş verən siyasi və sosial dəyişikliklər bu abidənin taleyinə ciddi təsir göstərmişdir. 1928-ci ildə məscid tamamilə dağıdılmış və onun yerində “Erivan” hoteli tikilmişdir. Bu isə abidənin memarlıq bütövlüyünün tam şəkildə məhv olmasına səbəb olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə həmin ərazi müxtəlif məqsədlərlə yenidən qurulmuş və fərqli funksiyalar daşıyan obyekt kimi istifadə edilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində abidənin ilkin memarlıq xüsusiyyətləri və tarixi kimliyi tamamilə aradan qalxmışdır.

Bu hadisə regionun tarixi-mədəni irsinə vurulan ciddi zərbə kimi qiymətləndirilir. Məscidin dağıdılması ilə yalnız bir memarlıq nümunəsi deyil, həm də həmin dövrün dini və ictimai həyatını əks etdirən mühüm bir mədəni dəyər itirilmişdir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Zal xan məscidi İrəvan şəhərinin memarlıq irsində mühüm yer tutan, tarixi və mədəni baxımdan dəyərli abidələrdən biri olmuşdur. XVII əsrdə inşa edilən bu məscid yalnız dini ibadət məkanı kimi deyil, eyni zamanda, şəhərin ictimai və mədəni həyatının ayrılmaz hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun yerləşdiyi mövqe, plan quruluşu və ümumi memarlıq xüsusiyyətləri İrəvanın o dövrdə formalaşan urbanistik simasının mühüm elementlərindən biri olduğunu təsdiqləyir (Həsənov, 2013).

Zal xan məscidinin xarici görünüş baxımından Göy məscidə bənzəməsi onun klassik İslam memarlıq ənənələrinə uyğun şəkildə inşa edildiyini göstərir. Məscidin həyətinin və bağçasının olması isə bu tikilinin yalnız ibadət yeri deyil, həm də insanların toplaşdığı, sosial ünsiyyət qurduğu və

istirahət etdiyi məkan kimi istifadə olunduğunu sübut edir. Bu xüsusiyyətlər onun kompleks memarlıq quruluşuna malik olduğunu və dövrün estetik prinsiplərini əks etdirdiyini göstərir.

Beləliklə, Zal xan məscidinin keçdiyi tarixi yol onun yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də regionda baş verən siyasi, sosial və mədəni transformasiyaların canlı şahidi olduğunu ortaya qoyur. Bu abidənin tədqiqi İrəvanın keçmiş memarlıq irsinin daha dərinədən anlaşılmasına, həmçinin, tarixi abidələrin qorunmasının əhəmiyyətinin dərk edilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, N. (2016). *Azərbaycanın dini memarlıq abidələri*. Elm və Təhsil.
2. Azərbaycan Dövlət Arxiv İdarəsi. (1949). *İrəvan şəhərinin memarlıq abidələri haqqında materiallar*.
3. Əliyev, F. (2015). *Azərbaycan memarlıq tarixi*. Elm.
4. Əliyeva, L. (2020). *Tarixi abidələrin qorunması və bərpası problemləri*. Elm.
5. Həsənov, E. (2013). *Azərbaycanın mədəni irsi və onun qorunması*. Təhsil.
6. Hüseyinov, T. (2012). *İrəvan şəhərinin tarixi və memarlıq abidələri*. Şərq-Qərb.
7. İbrahimov, S. (2014). *İslam memarlığında məscidlərin rolu*. Nurlar.
8. Kərimov, V. (2018). Qafqaz regionunda orta əsr memarlıq strukturları. *Memarlıq və İnşaat Jurnalı*.
9. Məmmədov, R. (2018). *Qafqazda İslam memarlığı*. Təhsil.
10. Mustafayev, K. (2019). *Şəhərsalma və memarlıq irsi*. Memar.
11. Quliyev, A. (2017). *Qafqaz regionunda memarlıq ənənələri*. Avrasiya Press.
12. Rzayev, M. (2011). *Qafqazın memarlıq abidələri*. Şərq-Qərb.

Daxil oldu: 02.01.2026

Qəbul edildi: 12.04.2026